

ФОРМУВАННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ НАУКИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Миколенко О.І., д.ю.н., професор

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Аналізується сучасний стан теорії адміністративного права та обґрунтовується необхідність формування фундаментальних положень науки адміністративного права.

Ключові слова: наука адміністративного права, теорія адміністративного права, категоріальний апарат адміністративного права, адміністративний процес, адміністративна процедура.

Миколенко А.И. ФОРМИРОВАНИЕ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ ПОЛОЖЕНИЙ НАУКИ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА / Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова, Украина

Анализируется современное состояние теории административного права и обосновывается необходимость формирования фундаментальных положений науки административного права.

Ключевые слова: наука административного права, теория административного права, категоріальний апарат административного права, административный процесс, административная процедура.

Mikolenko A.I. SHAPING THE FUNDAMENTAL POSITIONS OF THE SCIENCE OF THE ADMINISTRATIVE RIGHT / Odessa national university of the name I.I. Mechnikov, Ukraine
The modern state of the theory of administrative law and justified by the need to develop the fundamental provisions of the science of administrative law.

Key words: science of administrative law, administrative law theory, of categories of administrative law, administrative process, administrative procedure.

В юридичній літературі дуже часто використовуються такі терміни як „наука адміністративного права”, „адміністративна наука”, „теорія адміністративного права”. При цьому науковці навіть не замислюються над тим, яке змістовне навантаження несуть в собою ці терміни та чим вони розрізняються між собою.

Для розвитку національного адміністративного законодавства дуже важливим є факт існування фундаментальних і непохитних положень науки адміністративного права, опираючись на які, можливо вдосконалювати чинне законодавство та проводити ефективні реформи. Фундаментальними та непохитними певні положення будь-якої юридичної науки стають лише після їх загального визнання науковцями (мова йде про переважну більшість науковців, що працюють у відповідній галузі науки).

Чи існують сьогодні такі фундаментальні і непохитні положення в науці адміністративного права?

Якщо відносно окремих понять в науці адміністративного права завжди точилися дискусії (наприклад, стосовно понять „адміністративна відповідальність”, „адміністративно-юрисдикційна діяльність”, „адміністративний процес” тощо), то питання, пов’язані з визначенням перемету адміністративного права, системи адміністративного права, адміністративно-правових норм та адміністративно-правових відносин, завжди висвітлювалися з двох позицій: 1) загальновизнані підходи щодо розуміння певних правових процесів і правих явищ і 2) поодинокі виключні думки окремих науковців.

Сьогодні, коли відбуваються процеси реформування адміністративного права, загальновизнаних підходів серед науковців-адміністративістів майже не залишилось. Проте існує безліч окремих позицій науковців, які вже не підживлюють застарілі традиційні погляди, як це було в 90-х роках минулого століття, а розмиають і розпорошують будь-яке уявлення про адміністративне право та адміністративно-правові явища. Це не значить, що сьогодні науці адміністративного права не потрібні нові думки, позиції, ідеї. Але всім цим новим думкам необхідно протиставити загальновизнану теорію науки адміністративного права. По суті, відбулося наступне – старі загальновизнані положення науки адміністративного права були відхилені під впливом їх масової критики, а нові, так і не набули статусу загальновизнаних. Це одна з серйозних проблем науки адміністративного права, яка сьогодні потребує свого вирішення, бо завжди можна поставити під сумнів необхідність існування науки, яка не вирішує поставлених перед нею цілей. Наука адміністративного права повинна, по-перше, обґрунтовувати висунуті науковцями ідеї, концепції, теорії, а, по-друге, – за допомогою загальновизнаних ідей і теорій пояснювати, розуміти і передбачати розвиток явищ та процесів, що досліджуються.

Проблеми науки адміністративного права періодично висвітлюються в юридичній літературі. Наприклад, цієї теми торкалися у своїх працях Авер’янов В.Б., Битяк Ю.П., Коломоєць Т.О., Колпаков В.К., Курінний Є. В., Мельник Р.С. та інші видатні науковці. Але більшість наукових досліджень присвячені проблемам адміністративно-правового регулювання та правозастосовчої діяльності і менше зосереджені на проблемах, що притаманні безпосередньо науці адміністративного права (категоріальний апарат, структура адміністративного права тощо). Невирішеність суто наукових проблем позначається як на рівні адміністративно-правового регулювання, так і на якості правозастосовчої діяльності органів державної влади.

Метою написання статті є аналіз проблем науки адміністративного права та обґрунтування необхідності формування теорії адміністративного права.

Зазвичай у науковій літературі поняття „наука” розглядається у двоякому значенні: як система знань і як певна сфера діяльності, що опирається на знання й породжує його в процесі відображення дійсності [1, 23]. Насправді ж таких дефініцій набагато більше. Наприклад, О.Г. Войтов стосовно цього зазначає: „Науку визначають по-різному. Номенклатура сучасних її визначень нараховує півтори сотні дефініцій. Усі вони є адекватними дійсності та в комплексі дають досить повне розуміння науки. У той же час їхній набір виявляється недостатнім для нинішніх дослідників, і тому творчість нових дефініцій продовжується” [2].

У спрощеному вигляді теорія – це сукупність висловлень, замкнута щодо логічної послідовності. З логічної точки зору теорією може бути навіть окреме висловлення, взяте разом з його логічними наслідками [3, 116]. По суті можна говорити про існування двох видів наукових теорій: 1) ідеальні (досконалі) теорії та 2) теорії науки. Перші пропонують чітко структуровану систему знань (теорія еволюції Ч. Дарвіна, матеріалістична теорія тощо), другі намагаються систематизувати, чи точніше сказати, спрямовані на систематизацію накопичених у ході дослідницької діяльності знань.

Отже, і „наука”, і „наукова теорія” – це система поглядів, уявлень і ідей, але якщо в „ідеальній теорії” всі знання мають певну ієрархію (підпорядкованість), де від істинності одного твердження залежить істинність іншого твердження та й в цілому теорії, то в науці та теоріях науки така підпорядкованість не завжди присутня. Навпаки, досить часто погляди, уявлення і ідеї знаходяться в одній площині, де суперечливість наукових концепцій є звичайною справою.

Будь-яка наука характеризується такою властивістю як системність. Але дуже часто така системність проявляється в простому планомірному розміщенні та взаємному зв’язку її частин, де втрата істинності одним елементом чи заміна одного елемента системи на інший не

призводить до краху всієї системи. Системності наука набуває тільки з переходом до теорії. Причому такий перехід відбувається на першому рівні наукового пізнання, якщо науковець використає дедуктивний підхід у дослідженні правового явища, і лише на другому рівні наукового пізнання, якщо він використовує індуктивний підхід. До речі, науці адміністративного права, як і будь-якій галузевій юридичній науці, притаманні три рівні наукового пізнання: перший рівень – це прості емпіричні узагальнення, які підтверджуються практикою; другий рівень – це більш загальні положення (наукові концепції, доктрини, вчення) та гіпотези, які мають, як правило, теоретичний зміст; третій рівень – аналітичні узагальнення науки.

Не припиняючи значення перших двох рівнів наукового пізнання, вважаємо, що говорити про існування теорії адміністративного права не можливо без проведення ґрунтовних теоретичних досліджень третього рівня, які б систематизували накопичений науковий матеріал з проблем адміністративного права. Отже, про існування науки адміністративного права можна говорити і тоді, коли є тільки емпіричні узагальнення, підтверджені практикою. Але для розвитку науки, перетворення її в систему поглядів, ідей, уявлень та чітко структуровану систему знань, необхідна теорія адміністративного права, яка б вказувала не тільки на зв'язок конкретного із загальним, а й на підставі теоретичних узагальнень пояснювала конкретний випадок та ефективно вирішувала проблеми науки і практики.

Тобто теорію адміністративного права можна визначити як систематизоване відображення властивостей об'єктів дослідження, що відбувається на основі фактичного знання та залучення абстрактних елементів. Саме теорія адміністративного права є основою систематики відповідних форм правової дійсності.

В юридичній науці та безпосередньо в науці адміністративного права сьогодні відбуваються процеси, які потребують до себе уваги правознавців.

Так, розвиток суспільних відносин об'єктивно потребує вдосконалення та розвитку національного законодавства. У свою чергу, розвиток законодавства потребує теоретико-прикладних досліджень, які б озброювали суб'єкта законотворчої діяльності необхідними теоретичними напрацюваннями юридичної науки (наприклад, категоріальним апаратом, знаннями про особливості адміністративно-правового регулювання тощо) і практичним досвідом про особливості правозастосовної діяльності у відповідній сфері суспільних відносин. Якщо ж проаналізувати науково-дослідну діяльність з правознавства, наприклад, у частині захисту кандидатських та докторських дисертацій, то переважна більшість наукових праць зводиться до аналізу недоліків правозастосовної діяльності та прогалин чинного законодавства України. Лише поодинокі праці присвячені теоретичним проблемам юридичної науки. Тобто в межах наукового пізнання відбулася певна трансформація – активно аналізується практика та положення законодавства і фрагментарно розглядаються проблеми теорії адміністративного права. Певний період це давало плідні результати. Користуючись старими теоретичними напрацюваннями юридичної науки та враховуючи особливості практики, законодавець приймав нормативно-правові акти, які, з одного боку, відповідали загальним досягненням юридичної науки, з другого, – вирішували існуючі проблеми практики.

Що ж відбувається сьогодні? Стався занепад теорії галузевих юридичних наук. Наприклад, теорія адміністративного права не може озброїти сьогодні законодавця теоретичними напрацюваннями, які б відповідали сучасним вимогам практики. Відсутність чітких загальноновизнаних теоретичних напрацювань, підштовхує законодавця до експериментів з термінологією та поняттями, у тому числі і з категоріальним апаратом науки адміністративного права. Наприклад, експерименти законодавця з поняттями «адміністративний процес» (ст.3 КАС України), «адміністративне провадження» (ст.3 КАС України), «адміністративна процедура» (Проект Адміністративно-процедурного кодексу від 18.07.2008 р. № 2789), «адміністративна послуга» (Проект Закону про адміністративні послуги від 09.11.2011р. № 435) мають певний ступінь наукового підґрунтя, але не є загальноновизнаними науковою спільнотою. Те, що група науковців пропонує розглядати ці поняття саме в певному контексті, не значить, що вони є фундаментальними і непохитними положеннями теорії адміністративного права. Взагалі, поодинокі думки, погляди, концепції вчених (групи вчених) мають значення для розвитку науки адміністративного права, але не впливають і не повинні впливати на законотворчу та правозастосовну діяльність. Основне завдання такого вченого (групи вчених) –

знайти однодумців та переконати всіх інших науковців у конструктивності своєї позиції. Коли ж переважна більшість науковців погодиться із запропонованою позицією і вона набуде статусу загально визнаної, її можна буде запропонувати суб'єкту законодавчої діяльності для реальної реалізації в сучасному суспільному житті. Хтось може заперечити такій думці. Мовляв тоді взагалі законодавство України не буде розвиватись, бо там, де є двоє українських вчених – існують три думки щодо розвитку законодавства. Хочемо наголосити, що мова йде про вирішення концептуальних питань, а не про рутинну та повсякденну законотворчу діяльність парламенту. Розробка кодексів, реформування системи органів державної влади, закріплення нових правових інститутів повинно відбуватись у згоді з основними положеннями науки адміністративного права.

Неузгодженість напрацювань науки адміністративного права та адміністративного законодавства можна показати на прикладі такого правового явища, як „адміністративний процес”.

Створення системи адміністративних судів, впровадження адміністративного судочинства відбувалося в умовах, коли науковці розуміли, що виникнення адміністративної юстиції в Україні – це лише питання часу. На жаль, так ніхто і не спромігся завчасно вирішити теоретичну проблему, яка виникала зі створенням адміністративних судів: „Як слід співвідносити адміністративне судочинство та адміністративний процес?”, „Предметом дослідження якої науки є адміністративне судочинство – адміністративного права чи адміністративно-процесуального права?”. Ще раз підкреслюємо, що поодинокі думки вчених стосовно окреслених проблем не є фактом існування єдиного підходу теорії адміністративного права до вирішення цієї проблеми.

Сьогодні в науковій літературі, у виступах політиків та в засобах масової інформації дуже багато говориться про вдосконалення адміністративних процедур, але в науковців-адміністративістів немає єдиної відповіді на наступне питання – „Що таке адміністративна процедура та як вона співвідноситься з адміністративним процесом?”. Це теж свідчить про відсутність фундаментальних положень науки адміністративного права щодо розуміння та визначення адміністративної процедури і адміністративного процесу.

В юридичній літературі представлено розмаїття думок науковців щодо адміністративного процесу та його співвідношення з адміністративною процедурою, а також стосовно адміністративно-процесуального і адміністративно-процедурного права. Кожна з них має свої переваги та певні недоліки, які не дозволяють її визначити в якості основної і домінуючої у сфері адміністративного права.

I. Візьмемо концепцію, яка пропонує розподіл процесуальних явищ у залежності від гілок влади та суб'єктів владної діяльності. Згідно з цією концепцією кожна гілка влади є джерелом відповідного виду процесу: законодавча влада – є джерелом законодавчого процесу; судова – судового процесу, а виконавча – процесу у виконавчій владі [4].

У зв'язку з тим, що в Україні була створена система адміністративних судів, встановлено порядок розгляду ними адміністративних публічних спорів, виникла термінологічна несумісність. Полягала вона в тому, що науковці не знали, який процес (тобто у виконавчій чи судовій владі) назвати адміністративним процесом. Було запропоновано наступний вихід – якщо традиційно цивільне судочинство та кримінальне судочинство асоціюється з цивільним процесом та кримінальним процесом, то адміністративне судочинство є свідченням існування в судовій гілці влади – адміністративного процесу, а в гілці виконавчої влади (зادля того щоб не путатися в термінології) було запропоновано використовувати поняття „адміністративна процедура”.

Ця концепція дуже легко реалізується на законодавчому рівні і доступна для використання в навчальному процесі, але виникає декілька теоретичних проблем, які заважають їй стати загально визнаною в межах науки адміністративного права.

Якщо керуватися положеннями даної концепції, то:

по-перше, за межами структури адміністративного процесу опиняється провадження в справах про адміністративні правопорушення. Його слід буде характеризувати як адміністративну процедуру. Якщо ж проаналізувати рівень правового забезпечення провадження в справах про

адміністративні правопорушення та адміністративного судочинства, то помітимо, що і в першому, і в другому провадженні законодавство: встановлює момент, з якого починається провадження, та момент, яким вона закінчується; визначає повноваження компетентних органів та права і обов'язки інших учасників, які необхідні для участі в адміністративному провадженні; встановлює гарантії реалізації цих прав, обов'язків та повноважень у межах адміністративного провадження; визначає коло учасників на кожній стадії адміністративного провадження та наділяє відповідним правовим статусом, який може змінюватись зі зміною стадії провадження; встановлює непохитні вимоги щодо складання і змісту документів, які оформлюються в межах адміністративного провадження тощо. Тобто в законодавстві скрупульозно розписана як процедура притягнення особи до адміністративної відповідальності, так і процедура вирішення публічних спорів в адміністративних судах.

Якщо ж порівняти рівень правового забезпечення, наприклад, провадження в справах про адміністративні правопорушення та дозвільних проваджень, то помічаємо суттєву різницю. Усе правове регулювання в дозвільних провадженнях іноді зводиться до закріплення в чинному законодавстві лише трьох моментів: 1) права особи за певних обставин звернутися до органу державної влади за отриманням дозволу; 2) повноваження органу державної влади розглянути в передбачені строки звернення; 3) права особи оскаржити рішення державного органу про відмову в отриманні дозволу. Це викликає певні сумніви щодо визнання провадження в справах про адміністративні правопорушення лише в якості процедурного провадження;

по-друге, важко уявити, чому, наприклад, провадження розгляду судом справ про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами визнається в межах цивільного судочинства процесом, а провадження щодо реєстрації місця проживання фізичних осіб визнається процедурою. Обидві ці процедури не мають відповідного процесуально-правового забезпечення. Отже, і в межах цивільного судочинства ми можемо говорити про існування одночасно процесуальних проваджень (позовне провадження) та процедурних проваджень (провадження щодо розгляду судом справ про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами). Розрізняючи процесуальні чи процедурні явища лише на підставі суб'єкта владних повноважень, ми відволікаємося від суті таких явищ, як „адміністративний процес” і „адміністративна процедура”.

Хочемо навести приклад, який яскраво пояснює нашу позицію. Візьмемо два однакові стільці і на один посадимо депутата Верховної Ради України, а на другий – пересічного громадянина. Потім почнемо стверджувати, що ці два стільці різняться між собою, бо один задовольняє певні потреби депутата, а інший – громадянина. Частково таке твердження буде вірним, але проголошуючи його, ми відволікаємося від ознак, які безпосередньо характеризують стільці та підкреслюють їх єдину природу. Тобто процесуальні та процедурні явища у всіх гілках влади мають багато спільного, а їх розподіл за суб'єктом владних повноважень вважаємо штучним.

II. Ціла низка концепцій адміністративного процесу побудована за принципом виділення якогось одного критерію, наприклад, юрисдикційної діяльності, правоохоронної діяльності чи правозастосовчої діяльності (Застрожна О.К., Протасов В.М., Сорокін В.Д. і ін.). Але кожна із запропонованих концепцій завжди мала виключення з правила, які свідчили про хиткість деяких її положень, а тому вони і не набули статусу загальноновизнаних у науці адміністративного права. Наприклад, поняття „юрисдикційна діяльність” не набуло чіткого змісту в юридичній літературі, що вже ускладнює можливість його використання в якості критерію поділу правових явищ на процесуальні та процедурні. Найбільш розповсюджений підхід, коли юрисдикційну діяльність визначають як діяльність органів державної влади, що пов'язана з вирішенням справ про спори та про правопорушення. Такий підхід дозволяє вже сьогодні до адміністративного процесу віднести провадження щодо розгляду публічних спорів в адміністративних судах, провадження про адміністративні правопорушення та дисциплінарні провадження. Стосовно ж інших проваджень виникають дискусії. Наприклад, провадження щодо застосування заходів адміністративного припинення. Ці заходи завжди застосовуються з метою припинення протиправної дії, але не пов'язані з розглядом самого правопорушення. Тому і виникають суперечки стосовно того, чи слід такий вид адміністративного провадження відносити до структури адміністративного процесу.

III. Якщо брати за основу концепцію адміністративного процесу в широкому розумінні, яка розмежовує процес і процедуру як „динаміку” і „статіку” [5], то помітно, що вона теж легко

реалізується на законодавчому рівні і доступна для використання в навчальному процесі. Але порівнюючи, наприклад, ліцензійні провадження з провадженням у справах про адміністративні правопорушення, помічаємо, що вони мають не тільки багато спільного (наприклад, і там, і там мова йде про послідовну діяльність органів державної влади щодо розгляду адміністративної справи, ця послідовна діяльність відбувається за певними стадіями і супроводжується оформленням відповідних документів тощо), а й суттєво різняться між собою – особливо рівнем правового забезпечення провадження. Важко віднести до структури адміністративного процесу дозвільні провадження, адже вони мають фрагментарне правове закріплення на рівні підзаконних актів.

Цікавим виявився і той факт, що майже всі науковці перераховують одні і ті ж ознаки юридичного процесу, але у висновках приходять до протилежних результатів. Це свідчить про те, що виділені в теорії держави і права ознаки юридичного процесу не мають чіткого змістовного визначення, що в кінцевому рахунку дозволяє формулювати юридичний процес як у широкому значенні, так і у вузькому.

IV. В юридичній літературі також представлена концепція адміністративної процедури, яка розмежовує адміністративний процес і адміністративну процедуру за рівнем правового забезпечення [1]. Представники цієї концепції адміністративні норми права поділяють не на матеріальні і процесуальні, а на матеріальні та процедурні норми. Вони зазначають, що серед усього розмаїття адміністративно-процедурних норм вирізняється група норм, яка характеризується наступними особливостями: 1) вони завжди пов'язані з правозастосовчою діяльністю та розглядом адміністративної справи; 2) забезпечують високий рівень регламентації адміністративної процедури. На відміну від інших процедурних норм, вони не обмежуються лише регламентацією послідовності дій, а чітко виділяють стадії адміністративної процедури і регламентують момент, з якого починається процедура, та момент, яким вона закінчується; визначають повноваження компетентних органів та права і обов'язки інших учасників, які необхідні для участі в адміністративній процедурі; встановлюють гарантії реалізації цих прав, обов'язків та повноважень у межах адміністративної процедури; визначають коло учасників на кожній стадії адміністративної процедури та наділяють відповідним правовим статусом, який може змінюватись зі зміною стадії процедури; встановлюють строки та непохитні вимоги щодо складання і змісту документів, які оформлюються в межах адміністративної процедури. Такі норми, на думку представників концепції, слід називати адміністративно-процесуальними нормами.

За цим критерієм адміністративні процедури можна поділити на два види: 1) процедури процесуального характеру, до яких, наприклад, відноситься процедура притягнення особи до адміністративної відповідальності; 2) процедури організаційного характеру, до яких, наприклад, відносяться реєстраційні і дозвільні процедури.

Вказана концепція теж не є загальновизнаною в науці адміністративного права, що не дозволяє говорити про необхідність її реалізації на законодавчому рівні.

У результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

по-перше, поодинокі праці, спрямовані на систематизацію розгалужених знань про адміністративне право як галузь права, адміністративно-правові відносини, адміністративно-правові норми тощо, висвітлені в юридичній літературі лише у вигляді авторських концепцій. Тобто автори зосереджені на обґрунтуванні своєї концепції і на критиці концепцій, запропонованих опонентами. Теорія ж адміністративного права повинна представляти все розмаїття думок щодо правових явищ, уточнюючи переваги та недоліки тої чи іншої концепції чи окремої думки науковця, показувати їх значення та місце у всьому розмаїтті думок, систематизувати та класифікувати їх, зв'язувати загальні напрацювання теорії з конкретними випадками на практиці тощо;

по-друге, існування науки не завжди автоматично свідчить про існування розвинутої теорії цієї науки. Отже, про існування науки адміністративного права можна говорити і тоді, коли є тільки емпіричні узагальнення, підтверджені практикою. Але для розвитку науки, перетворення її в систему поглядів, ідей, уявлень та чітко структуровану систему знань, необхідна теорія адміністративного права;

по-третє, реформи в суспільстві та новації в чинному адміністративному законодавстві сьогодні відбуваються не на підставі фундаментальних положень науки адміністративного права, а на підставі окремих ідей та думок групи науковців, які так і не переконали іншу наукову спільноту в тому, що саме їх погляди є прогресивними для розвитку науки та корисними і ефективними для вдосконалення адміністративного законодавства України;

по-четверте, експерименти законодавця з термінологією негативно позначаються на розвитку категоріального апарату адміністративного права;

по-п'яте, виникла об'єктивна необхідність у проведенні ґрунтовних досліджень, спрямованих на формування розвинутої теорії адміністративного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія / О.І. Миколенко. – Харків: Бурун Книга, 2010. – 336 с.
2. Войтов А.Г. Философия: учебное пособие аспирантам / А.Г. Войтов. – (Библиотека „Полка букиниста”) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/voitov_philosophi/ch14. – Название с экрана.
3. Ивин А.А. Современная философия науки / А.А. Ивин. – М.: Высшая школа, 2005. – 592 с.
4. Комзюк А.Т. Адміністративний процес України : навчальний посібник / А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко, Р.С. Мельник. – К.: Прецедент, 2007. – 531 с.
5. Кузьменко О.В. Адміністративно-процесуальне право України: підручник / О.В. Кузьменко, Т.О. Гуржій ; за заг. ред. О.В. Кузьменко. – К.: Атіка, 2007. – 416 с.
6. Авер'янов В.Б. Адміністративна реформа і правова наука / В.Б. Авер'янов // Право України. – 2002. – № 3. – С. 20–27.
7. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України: доктринальні аспекти реформування / В.Б. Авер'янов // Право України. – 1998. – № 8. – С. 8–13.
8. Битяк Ю.П. Роль науки адміністративного права в становленні української державності / Ю.П. Битяк // Українська державність: становлення, досвід, проблеми: зб. наук. статей (за матеріалами XII Харківських політол. читань). – Х.: Право, 2001. – С. 108–109.
9. Курінний Є.В. Предмет і об'єкт адміністративного права України / Є.В. Курінний. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. – 340 с.